

Калитко С. Л. Гетьманування Івана Виговського у працях українських емігрантів кінця 20-х – початку 30-х років ХХ сторіччя / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постаць Івана Виговського у контексті української історії / Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної конференції. 14 грудня 2019 р., м. Бар Вінницької області. – Вінниця, 2019. – С. 42-50.

С. Л. Калитко, О. М. Кравчук

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ КІНЦЯ 20-Х - ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОРІЧЧЯ.

Постаць Івана Виговського, який очолив Українську козацьку державу після смерті Б. Хмельницького, в час вибору подальших шляхів її розвитку, завжди привертала увагу науковців. Не оминули вивчення діяльності наступника великого гетьмана політичні та громадські діячі, котрі після поразки української революції 1917-1921 рр. змушені були залишити батьківщину. Їхній інтерес до цієї проблеми, окрім іншого, зумовлювався прагненням осмислення подібної події українського державотворення у минулому.

Стислий історіографічний огляд доробку українських вчених ХІХ – початку ХХ ст. міститься у праці Д. Дорошенка «Нарис історії України» [3, с. 63, 64], значно більший аналіз досліджень цього періоду з вказаної проблеми, укладений у роки незалежності, подав В. Романцов [8]. Внесок С. Наріжного у її дослідження високо оцінив Я. Калакура [4, с. 273].

Мета пропонованого повідомлення – висвітлення поглядів та оцінок діяльності І. Виговського на посаді гетьмана у працях С. Наріжного, М. Славінського, Д. Дорошенка, виданих наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

С. Наріжний (1898-1983) – громадський діяч, музеєзнавець, отримання вищої освіти завершив у Празі у Карловому та Українському Вільному Університетах. У 1927 р. в Українському Вільному Університеті захистив докторську дисертацію «Гетьманування Виговського, Хмельниченка та Тетері», високо поцінованою Д. Дорошенком [2, с. X, XI; 1, с. 175]. Зміст дисертації викладено у низці публікацій, зокрема, в статті «Гетьманство Івана Виговського» [5].

Д. Дорошенко (1882-1951) – видатний учений-історик, державний, громадський, політичний діяч у 1932-1933 рр. видав двотомник «Нарис історії України», у другому томі якого досить докладно розглянуто політичну діяльність І. Виговського як очільника Української козацької держави [3, с. 52-64; 6].

М. Славінський (1868-1945) – громадський, політичний, державний діяч, професор Української Господарської Академії в Подєбрадах та Українського Високого педагогічного інституту в Празі, стисло охарактеризував особу та діяльність гетьмана Виговського у виданому в 1934 р. курсі лекцій з історії України [7; 9].

Варто відзначити, що творча діяльність всіх науковців відбувалася у Чехословаччині, де завдяки президенту Т. Г. Масарику та уряду було створено сприятливі умови для продуктивної дослідницької праці українських емігрантів.

Всі автори висвітлюють перебіг подій у період гетьманування І. Виговського.

Розглядаючи обставини, за яких Виговський обійняв посаду гетьмана, науковці одностайні щодо невідповідності шістнадцятирічного Ю. Хмельницького до виконання обов'язків керівника держави.

С. Наріжний та М. Славінський зауважують, що відмова Юрія від гетьманської булави була спричинена бажанням не розпочати, а завершити навчання у Києві [5, с. 163; 9, с. 102].

С. Наріжний не вважає вірогідним повідомлення про дії І. Виговського, ще за життя Б. Хмельницького, щодо свого обрання гетьманом [5, с. 171].

Торкаючись Чигиринських рад 1657 р. 23 серпня «за зачиненими воротями» та 26 серпня, С. Наріжний висловлює припущення, що 23 серпня відбулася нарада частини старшини, а 26 серпня – справжня рада, що ухвалила обов'язкові постанови [5, с. 167-168].

Важливе місце займає питання гетьманського статусу І. Виговського. На думку С. Наріжного, він був тимчасовим гетьманом-регентом до повноліття Ю. Хмельницького. Дослідник аргументує своє твердження заявою одного з українських послів у Москві – сотника Никифора Омеляного, своєю інтерпретацією листа І. Виговського до В. Бутурліна від 30 серпня 1657 р., збереженням новим гетьманом за собою посади генерального писаря [5, с. 159-168, 170]. Ще одним підтвердженням своєї думки Наріжний вважає той факт, що Московський уряд лише з І. Виговським не уклав гетьманських статей [5, с. 184].

Д. Дорошенко, вказуючи на тимчасове доручення гетьманських обов'язків І. Виговському, і думку С. Наріжного з цього приводу, наводить твердження інших дослідників про його правління як справжнього, повноправного гетьмана [3, с. 52].

Дослідники аналізують склад, мотиви дій опозиції, з якою І. Виговський зіткнувся відразу після свого обрання. Опозиція у різних формах, аж до збройної боротьби, активно діяла впродовж всього часу гетьманування І. Виговського.

М. Славінський вбачав причини опозиції у відсутності авторитету та довіри до гетьмана «козачих і широких народніх мас ... Степовий Низ, близькі до Запоріжжя полки, а за ними й уся військова чернь, - тодішня ліва демократія, - вважали його, - до певної міри не без рації, - представником старшинських інтересів, не любили його, зневажали його авторитет вождя, поставились проти нього ...» [9, с. 103].

Вказуючи на незадоволення запорожців обранням Виговського без їх участі, тобто зазіханням на їх прерогативи, С. Наріжний відзначає відмінність політичних ідеалів Правобережної та Лівобережної частин України. Цю відмінність дослідник пояснює неоднаковими умовами їх історичного розвитку та спричиненою цим різницею у політичній ментальності. «На Правобережжі переважали погляди аристократичної Польщі, зате на Лівобережжі домінували впливи демократичного Запорожжя» [5, с. 177]. Серед козацтва існувала «досить велика партія, зорієнтована на Москву, до якої входили інші суспільні елементи» [5, с. 126].

Причини та мотиви опозиціонерів проаналізував Д. Дорошенко. Вчений наголошував, що швидкий процес «клясової диференціації» породжував суперечності в українському суспільстві. Перетворення козацької старшини, поповненою українською шляхтою, у привілейовану верству суспільства, зростання їх економічної ваги, викликало незадоволення інших верств.

Зосередивши у своїх руках політичну, адміністративну, судову владу, очолюючи військо, старшина прикладала чимало зусиль для збільшення своїх земельних володінь, випроховуючи документи на володіння ними у царя чи гетьмана. За словами Д. Дорошенка, рядове козацтво – «чернь» спостерігало за цим «кривим оком». Відбувався поділ козацтва на дві «партії»: старшинсько-аристократичну та демократичну партію «черні».

Незадоволені козацьким урядуванням, міщани намагалися його позбутися, посилаючись на отримане ними магдебурзьке право. За підтвердженням своїх прав вони зверталися до царя.

У селянства невдоволення викликали повинності, що їх накладали на них нові землевласники. Почався процес нового закріпачення.

Всім ці настрої народу зосереджувалися у Запорізькій Січі, яка стала осередком демократичної опозиції [3, с. 54-55].

Дослідники приділили велику увагу політиці московського уряду щодо козацької держави. Її мету С. Наріжний вбачав у використанні смерті Б. Хмельницького для «обмеження українських державних прав» [5, с. 174].

Д. Дорошенко вказує на використання московськими можновладцями внутрішнього становища козацької держави для просування своїх інтересів. Цьому слугувало загострення ними суспільних антагонізмів, для чого царем надавалися грамоти містам, гроші та подарунки запорожцям, забезпечуючи таким чином їх підтримку [3, с. 55].

С. Наріжний оцінює дії московських представників в Україні, як спрямовані на посилення нестабільності в козацькому середовищі [5, с. 184-185].

Обидва науковці висловлюють думку про прагнення московського уряду відігравати роль арбітра в українських справах задля власних інтересів [3, с. 56; 5, с. 181].

Дослідники відзначають лицемірний, підступний характер московської політики в Україні після обрання І. Виговського. У Москві одночасно приймали послів від обраного на Корсунській раді гетьмана і запорожців, які прибули з доносами і скаргами на нього. Обидві сторони були запевнені у московській прихильності. Від послів гетьмана приховали зустрічі з посланцями Запорожжя. Як вважав Д. Дорошенко, утворився зв'язок між московським урядом та ватажками демократичної опозиції, підтримка якої перетворила їх в опору Москви.

Царський представник Б. Хітрово відразу після Переяславської ради 1658 р., на якій він визнав обрання І. Виговського, поїхав на зустріч з полтавським полковником М. Пушкарем. Хоча М. Пушкар розпочав збройну боротьбу проти гетьмана, Б. Хітрово запевнив його у царській милості, привів до присяги на вірність цареві та обдарував тогочасною московською валютою – соболями [3, с. 56; 5, с. 180, 185, 186; 9 с. 103]. С. Наріжний такі дії вважає розпалюванням громадянської війни [5, с. 181].

Всі дослідники згодні, що виявлення московської підтримки М. Пушкаря в ході подальшої боротьби гетьмана з ним, підштовхнуло козацьку старшину до розриву з московським царем [3, с. 57; 5 с. 185; 9 с. 103]. М. Славінський зауважує, що тогочасна геополітична ситуація в регіоні позбавляла

керівництво козацької держави вибору у подальших діях: якщо не з Москвою то з Польщею [9, с. 103].

Д. Дорошенко та М. Славінський розлого висловилися щодо причин Гадяцького договору 1658 р., який вони розглядали як цивілізаційний вибір еліти козацької держави. Д. Дорошенко зазначав: «Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України, й на обернення її в звичайну провінцію московського царства. Люди, виховані в поняттях політичної свободи, вони з острахом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимости й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлення усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям. При всім своїм монархізмі козацька старшина, пізнавши зблизька московські звичаї й порядки, воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем» [3, с. 57].

Таке ж розуміння рішення про укладення Гадяцької угоди подає М. Славінський: «У союзі з Москвою, військовою державою чисто азійського типу, що тлумила в зародку всяку культуру, а навіть і саму думку про неї, про волю, громадську рівність, тощо – вони (І. Виговський та його однодумці – авт.) вбачали – і не без солідної підстави – загибель для України. Що ж до Польщі, то ... держава ця, хоч і яка була феодальна та аристократична, всетаки мала в собі всі елементи для розвитку громадської волі і громадського чину, бо була вона парламентарною, була й республіканською, хоч ролю президента й грала особа, що звалася королем, та яка вибиралася на дожиття. Для тодішньої континентальної Європи, де саме на той час нарастав і посилювався державний абсолютизм чистого типу, Річ Посполита була

одною з найбільше поступових країн. Заводячи Україну до складу такої держави, Виговський та його однодумці сподівалися, що в ній можна буде зберегти й забезпечити на майбутнє українську державність» [9, с. 103]. Науковець оцінює договір як пам'ятку, що «свідчить нам про високий рівень політичної свідомості тодішнього українського громадянства» [9, с. 104].

Дослідники вказують на шалений опір Гадяцькому договору абсолютної більшості населення, який призвів до втрати І. Виговським гетьманської булави. Причинами спротиву, на їх думку, були соціальні та психологічні чинники.

Д. Дорошенко вказував, що «... в широких масах українського народу, серед міщан, рядових козаків і селян поворот до державної злуки з Польщею був непопулярний: вони боялися, що разом з Польщею повернуться старі порядки, національно-релігійні утиски й панщина» [3, с. 53], «... сама думка про поворот під верховенство польського короля була ... страшною і нестерпною» [3, с. 62]. Також спрацював менталітет цих верств суспільства: «Традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній (пієтет і пошана до польського короля) переносяться на московського царя: в ньому маси хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів» [3, с. 55-56]. Підсумовуючи, вчений цитує М. Костомарова: «Українці показали, що вони не в стані зрозуміти і оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу» [3, с. 63].

Дещо ширше підійшов до висвітлення цього питання М. Славінський. На його думку, спротив Гадяцькому договору був викликаний його вузькою соціальною базою: «... всі права діставалися командній верстві – шляхті, з части духовенству й міщанам; про селянство в умові не говорилося, себто воно було зречено на той самий п о с л у х (виділено М. Славінським) – авт.) перед шляхтою, якого зазнало перед революцією Б. Хмельницького» [9, с. 104]. Роль нової шляхти відводилася козацтву. Широка народна маса «видала козаччину із своїх власних надр; вона вбачала в них не панів, а своїх дітей і

до нової неволі, хоч би й у національній шляхти йти не хотіла. Вона пережила допіра активну добу революційної боротьби, - боротьби за національну державу з рівними для всіх без винятку правами, - й нової держави з польською соціальною структурою прийняти органічно не могла. Психологічно ж особливо важливо було те, що Гадяцький трактат складено було саме з Польщею, а не з якоюсь іншою державою. Надто ще близько було недавнє минуле, не вигасла ще ненависть до польського права, ворожнеча до польської держави була ще живим чинником для більшої частини українського населення» [9, с. 104-105].

С. Наріжний стверджував, що важлива причина поразки І. Виговського полягала у його правовому статусі як неповноправного гетьмана [5, с. 185-186].

Характеризуючи особу та діяльність І. Виговського загалом, дослідники наголошують на його високому українському патріотизмі, щирій відданості справі розбудови і зміцнення Української держави, дипломатичному хисті [3, с. 53; 5 с. 102; 9 с. 179, 186].

Отже, праці Д. Дорошенка, С. Наріжного, М. Славінського про гетьманування І. Виговського стали суттєвим внеском у розвиток української науки. Їх характеризує науковий підхід до аналізу діяльності І. Виговського. Д. Дорошенко та М. Славінський зосередили свої зусилля на її дослідженні в контексті соціально-економічного розвитку, С. Наріжний – правового статусу. Доробок науковців сприяв формуванню більш повної уяви про реальну постать І.Виговського як державного діяча, позбавленню її від звинувачень та інсинуацій імперської історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Боряк Г.Г. Наріжний Симон / Г.Г.Боряк, О.О. Ковальчук // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2010. - Т. 7.- С.175-176.

- 2.Винар Л. Симон Наріжний – дослідник українських історії та еміграції / Л. Винар, А. Атаманенко // Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. – 2-е вид. Репринт. вид. – Львів; Кент; Острог, 2008, с.VII-XX.
- 3.Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.ІІ (Від половини XVII ст.)/ Д.Дорошенко. – Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1966. Репринт.вид.– Київ.: Глобус, 1991. – 352 с.
- 4.Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій/ Я.С.Калакура .- Київ: Генеза, 2012. – 512 с.
- 5.Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського/ С. Наріжний // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту імені Михайла Драгоманова у Празі: наук. зб.- 1929.- Т.1.-С.159-187.
6. Дорошенко Дмитро Іванович/ Т.С. Осташко // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2004. - Т.2.- С.455-456.
- 7.Осташко Т.С. Славінський Максим Антонович/ Т.С. Осташко // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2012.- Т.9.- С.622.
- 8.Романцов В.М. Гетьман Іван Виговський в українській історіографії. До проблеми висвітлення / В.М. Романцов // Українська біографістика.- Вип.2.- 1999.- С.183-192.
9. Славінський М. Лекція чотирнадцята // Славінський М. Історія України.- Подєбради, 1934. - С.102-105.